

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Bengt Alexanderson, *Le texte du Psautier chez Théodore de Mopsueste et chez Julien d'Eclane avec des notes critique sur les commentaires de Théodore et de Julien*. Studia Ephemeridis Augustinianum 129. Rom: Institutum Patristicum Augustinianum, 2012. 304 s. ISBN: 978-88-7961-104-6.

Denna bok handlar om två förlorare i den fornkyrkliga världen. Det är viktigt att även förlorarnas historia skrivs, redan därför skall denna bok hälsas med tillfredsställelse. Det rör sig om Theodoros av Mopsuestia, ofta sedd som den främste företrädaren för den antiokenska riktningen inom bibelutläggningen, och om Julianus av Eclanum, Augustinus ivrige motståndare i den pelagianska striden. Att gå emot sådana jättar som Origenes och Augustinus var inte lätt, och det har kommit att prägla deras anseende.

På senare år har Theodoros i viss mån rehabiliterats genom att den antiokenska exegetiken (nog något oegentligt) kommit att ses som en förelöpare till dagens historisk-kritiska bibelforskning. Samma öde har inte vederfarits Julianus, till en del beroende på att hans bibelkommentarer till stor del är översättningar och inte originalarbeten. Möjligen kommer den tid då även hans verk ses i ett annat ljus. När det gäller antropogin har i viss utsträckning en början redan gjorts av Peter Brown i *The Body and Society* (1988).

Bengt Alexanderson skriver i förordet att han ursprungligen hade för avsikt att undersöka vad de båda tänkte och skrev (*pensaient* och *écrivaint*) i sina kommentarer till Psaltaren. Han insåg emellertid snart att det var nödvändigt att först etablera den psaltartext som de båda kommentatorerna använde sig av. Till följd av det stora antalet handskrifter är just Psaltarens texthistoria i både Septuaginta och Vulgata ovanligt komplicerad, och författaren förtjänar en stor eloge

redan för att ha gripit sig an med detta problem. Bäst bevarad är kommentaren till Ps 1–16 och 43–49, och det är också där som den största insatsen görs, men även återstoden av Psaltaren och den *epitome* eller sammanfattning som finns ägnas uppmärksamhet. De utgåvor av kommentarerna som används är Devreeses av Theodoros från 1939 och De Conincks av Julianus från 1977.

Större delen av studien är alltså en mycket omsorgsfull genomgång av kommentaren med jämförelse mellan själva psaltartexten och kommentaren för att i görligaste mån få fram den text som Theodoros respektive Julianus använt sig av. Tydligt är att Alexanderson har en grundlig kännedom om den komplicerade textbilden, både i den grekiska och den latinska Psaltaren. Hela tiden jämföres med den grekiska "normaltexten" hos Rahlfs. Det filologiska hantverket inger en djup respekt.

Det skulle emellertid vara en överdrift att säga, att boken är lättläst. Förutom omfattande kunskaper i grekiska och latin förutsätter den ett stort intresse i fornkyrkliga psaltarkommentarer. Men det är endast den yttre sidan som behandlas. Hur Psaltaren i sak utlades av Theodoros och Julianus får vi endast glimtar av, men det kanske författaren kan återkomma till i ett följande arbete. En sak är säker: en god grund är lagd.

En något klarare problemlösning, en utförligare inledning (med presentation av de båda huvudpersonerna) och fylligare sammanfattningar av de olika avsnitten skulle ytterligare ha förhöjt värdet av denna bok. En stor tillgång är de olika register som finns.

Sten Hidal
Lund

Torben Christensen, C. *Galerius Valerius Maximinus: Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305–313*. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 35. Copenhagen: University of Copenhagen 2012. x + 329 s. ISBN 978-87-91838-48-4.

Under sin tid som kejsare (284–305) försökte Diocletianus etablera en ny ledarstruktur för Romarriket, i modern tid kallad *tetrarkin*. Tetrarkin innebar att varje halva av Romarriket styrdes av en kejsare, kallad *augustus*. Till varje kejsare utsågs också en efterträdare, kallad *caesar*, som skulle ta över när respektive kejsare dog, men som också

hade en, om än underordnad, politisk och militär ledarroll. År 293 adopterade Diocletianus Galerius som *caesar* för den östra rikshalvan, och Konstantius, den senare kejsare Konstantins far, för den västra. När Diocletianus abdikerade 305, tog Galerius så över rollen som *augustus* i öst, och till hans framtida efterträdare utsågs Galerius Valerius Maximinus, även kallad Maximinus Daia, en militär från dåtidens Balkan. Det är denne Maximinus Daia som Christensens bok handlar om. Det är en kejsare i en brytningstid där kristendomen utsätts för förföljelse, för att sedan stegvis få en alltmer framträdande roll i imperiet. Galerius och Maximinus deltog båda i förföljelserna av de kristna, som på kejsarlig order hade tagit fart år 303, men det är samme Galerius, som år 311 utfärdar det toleransedikt som innebar att förföljelserna av de kristna i hög grad upphörde. När Konstantin stegvis tar över den västra rikshalvan är det Maximinus som fungerar som *augustus* i öst. Maximinus återupptar förföljelserna av de kristna, men besegras och dör år 313, samma år som Konstantin utfärdar det så kallade Milanoediktet som gav de kristna frihet att utöva sin religion.

Christensens bok är en postum översättning och en något reviderad version av hans *C. Galerius Maximinus. Studier over politik og religion i Romerriget 305–311* som utkom 1974. Christensen som också tillsammans med Sven Göransson, står bakom det välkända trebandsverket Christensens & Göranssons *Kyrkohistoria*, var professor i kyrkohistoria vid Köpenhamns universitet fram till sin död 1983. För utgivningen har Mogens Müller ansvarat. Översättningen är gjord av Karsten Engelberg. Boken har en kronologisk struktur. Det första kapitlet handlar om Maximinus uppväxt men framför allt om tetrarkin och Maximinus väg fram till att utses till *caesar*. Kapitel två tar upp Maximinus roll under sin tid som *caesar*; kapitel tre tetrarkins sönderfall fram till Galerius edikt. Det fjärde kapitlet berör sedan Maximinus tid som *augustus*. Det femte och sista kapitlet diskuterar Konstantin och tiden fram till Maximinus död 313.

Boken innehåller även ett appendix med kortare diskussioner av fem historiska dokument: *De mortibus persecutorum*, kap 18, samt ett antal dokument återgivna i Eusebius *Kyrkohistoria*. Boken saknar index. Boken är även fritt tillgänglig som e-bok på [patristik.dk](http://www.patristik.dk)'s hemsida: <http://www.patristik.dk/ebog/Maximinus.pdf>.

Henrik Rydell Johnsén
Lund

Finn Damgaard, *Recasting Moses: The Memory of Moses in Biographical and Autobiographical Narratives in Ancient Judaism and 4th-Century Christianity*. Early Christianity in the Context of Antiquity (ECCA) 13. Frankfurt am Main: Peter Lang 2013. XII + 264 s. ISBN: 978-3-631-63142-3.

Denne udgivelse er en lettere bearbejdet udgave af forfatterens ph.d.-afhandling, forsvaret på Det Teologiske Fakultet i København tilbage i 2010. Det er et omfattende studie også i den forstand, at det bevæger sig ind over flere, hver især store forskningsfelter. Således bringer forfatteren sine eksempler på Moses-reception fra både den antikke jødedom, den tidligste kristendom i skikkelse af Paulus' breve og fra patristisk litteratur fra 300-tallet af dels Euseb fra Cæsarea, dels to af de tre store kappadokiere, Gregor fra Nyssa og Gregor fra Nazianz. Mens tilrettelæggelsen af Moses-figuren binder disse forfatterskaber sammen, sørger problemstillingen med det biografiske og autobiografiske og dermed udelukkelsen af Moses' teologiske betydning for at afgrænse opgaven.

En kort indledning (kap. 1; s. 1–21) behandler de mere principielle spørgsmål, nemlig imitatio-kulturen i antikken, hvor sammenligning (σύγκρισις) med andre skikkelser spillede en stor rolle, selve biografigenren hos antikke forfattere, Moses som en erindrings-skikkelse i jødedommen i det 1. årh. e.Kr. (her regnes Paulus lidt overraskende med) samt en begrundelse for det foretagne udvalg af tekster. Som teoretiske "ressourcer" anføres omkring kollektiv erindring Maurice Halbwachs' arbejder fra første halvdel af det 20. årh. og fra nyere tid videreførelsen hos Jan Assmann og Barry Schwartz, og med hensyn til problematikken med social identitet og grundlæggende erindringsfortællinger Yael Zerubavel (*Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, 1995). Hvad angår forholdet mellem kulturel erindring og intertekstualitet konsulteres nyttestamentlige eksegeter som Dale C. Allison og Richard B. Hays. Indledningen munder ud en oversigt over indholdet af selve undersøgelsen.

Den første – og korteste – af de følgende tre dele handler om Moses i Septuaginta (kap. 2; s. 25–45). Det fastslås, at denne oversættelse også en genfortælling, hvor Moses i Pentateuken modsigelsesfuldt skildres på den ene side som tættere på den guddommelige sfære end i den masoretiske tekst, på den anden som mindre forbundet med det

guddommelige. Tre forhold er kendetegnende: 1) Moses sættes i en tættere forbindelse til sit folk, 2) tendenser til at guddommeliggøre Moses modvirkes, og 3) en tendens til på den ene side i Exodus at forstærke Moses' rolle som sit folks modige fortæller, på den anden side i Numeri at beskrive ham som for egenrådige og således uddybe kløften mellem ham og folket. Samtidig bliver gudsopfattelsen mere ophøjet, hvad der gør det vanskeligere at møde og begribe ham. Gud gøres også mere universel, hvad der virker tilbage på billedet af Moses, der bliver mere betydningsfuld end i den masoretiske tekst. Analysen i dette kapitel omfatter også Aron og opfattelsen af folket.

Anden del indledes med et kapitel (kap. 3, s. 49–87), der bærer overskriften "An imagined Jewish community" og er en analyse Filons *Om Moses' Liv* I-II. Det fastslås, at Filon ikke alene vil skrive en Moses-biografi, men også skitsere et tænkt jødisk diasporasamfund (jf. titlen på Benedict Andersons bog fra 1991, *Imagined Communities*). Skriftet henhører til biografierne, idet de allegoriske fortolkninger er begrænset til det ikke-biografiske stof. Damgaard koncentrerer sin fremstilling om de to store digressioner, den første om Moses som ung prins (I 18–33), den anden om Moses som konge (I 148–162). Gennem sit Moses-billede forlener Filon fortællingen med en fornyet kulturel, politisk og filosofisk-religiøs betydning, idet han omskaber Moses til en erindringsfigur for det jødiske diasporasamfund. For det er ifølge Damgaard sin samtids jøder i Alexandria, Filon henvender sig til med sin biografi, selv om han også kan have haft ikke-jødiske læsere for øje.

Kap. 4 (s. 89–123) gælder erindringen om Moses i Paulus' selvbiografiske henvisninger og består af en analyse af Moses-figurerne i apostlens breve. Mens Adam og Abraham inddrages i den teologiske argumentation, optræder Moses angiveligt først og fremmest i selvbiografiske afsnit. Opmærksomheden samles her især om den korintiske korrespondance, hvor forfatteren finder, at Moses-figuren har en langt større betydning end almindeligt antaget. Han mener også, at en mulig fejllæsning af 1 Kor. kan have foranlediget Paulus til at skrive, som han gør i 2 Kor 3,7–18. Således fremstiller Paulus ikke mindst i 1 Kor 10 i sit forsøg på at tilskynde korintherne til enhed sig selv som et forbillede til efterfølgelse med hensyn til svaghed og selvfornedrelse. Det sker gennem at alludere til Moses-figuren for at understøtte sin nye definition af lederskab og autoritet. Dette synes at være blevet misforstået i Korinth, hvad der i 2 Kor 3 noget overraskende får Paulus til at hævde sin overlegenhed i forhold til

Moses. Der fortsættes med en analyse af de steder i Romerbrevet, hvor Moses enten nævnes eller synes alluderet til. Således forstår Damgaard Rom 9,2–3 som en selvbiografisk brug af Moses fra Paulus' side i hans fremhævelse af sin indsats som vigtig for også jødernes frelse, og i Rom 10,5–8 sammenstilles Moses og trosretfærdigheden. Damgaard mener her at kunne afdække et nyt grundlag for Paulus-opfattelsen ved at hævde, at apostlen i 10,4 giver udtryk for en forståelse af loven, som ikke lader den være en modsætning til troen. Snarere forholder det sig sådan, at troen er den eneste vej til at opfylde loven. I en kort ekskurs behandles Moses-figuren i Galaterbrevet, hvor mellemmanden i Gal 3,19b–20 ses som Moses. Endelig drøftes brugen af Septuaginta-versionen af Deut 32 i Rom 9–11, hvor Moses fremstilles som den afgørende mellemmand og måske den vigtigste profet, der peger på vejen frem mod den udgang, at hele Israel vil blive frelst (se Rom 11,26).

Kap. 5 (s. 125–149) – det sidste kapitel i anden del – handler om at være hærfører udsat for oprør og vil vise parallellerne mellem Moses-figuren i *Den Jødiske Historie* og Josefus' selvportrætter i hans selvbiografiske skrifter. Damgaard lægger her ud med en drøftelse af naturen af Josefus' "rewritten Bible" i de første elleve bøger af *Den Jødiske Historie*, tidligere forskning omkring paralleller mellem bibelske skikkelser og Josefus' selvportrætter, og hvordan vi skal forstå, hvorledes – med et citat fra Steve Mason – "for Josephus, history shades into biography" (s. 130). Det bemærkes også, at Josefus i arbejdet med værket ikke synes at have benyttet Septuaginta, idet hans hebraiske tekst dog kommer tæt på den, der har ligget til grund for den græske oversættelse. For Josefus bliver Moses en hebraisk hærfører (στρατηγός), en betegnelse, der, selv om den ikke optræder i Septuaginta, bruges hele 15 gange. Dermed fremhæves Moses' rolle som hebræernes frelser. Imidlertid samler Josefus' beskrivelse sig om oprørene mod Moses, som der ligefrem bliver flere af end i Bibelen. Det afspejler alt sammen Josefus' portræt af sig selv som hærfører under det jødiske oprør mod romerne i *Den Jødiske Krig*. Ganske som Moses hele tiden døjede med et illoyalt og oprørske folk, gjorde Josefus det også, hvormed han former portrættet af sig selv i overensstemmelse med det af Moses, og dette uddybes yderligere i hans senere selvbiografi, der især er et forsvarsskrift for hans optræden i Galilæa under krigen. Det er dog vigtigt at se, at ligesom Paulus identificerer Josefus sig ikke eksplicit med Moses, hvad der også

kunne have virket mod hensigten. Det er alene den opmærksomme læser, der opdager det.

I afhandlingens tredje del er vi helt fremme i det 4. århundrede. Kap. 6 (s. 153–181) gælder konstruktionen af en kristen kejser og er af en analyse af inddragelsen af Moses-figuren i Euseb fra Cæsareas *Konstantins Liv*. Resultatet, der foregribes i indledningen, er, at Euseb igen og igen bruger fortællingerne om Moses som ramme omkring skildringen af Konstantins liv, hvormed han tilkendegiver, at Konstantin var et led i en kristen, snarere end en romersk imperial tradition – for Euseb var Moses nemlig nærmest en kristen. Det sker også for at udskille Konstantin fra de sædvanlige panegyriske billeder af romerske kejsere og således erstatte et ideal med et andet og samtidig skabe et kristent fyrstespejl til brug for den afdøde Konstantins sønner. En analyse af den litterære struktur i *Konstantins Liv* efterfølges af en undersøgelse af oprindelsen til Moses-parallellerne i Kirkehistorien og deres videreudvikling i den senere kejserbiografi. Damgaard vil her vise, hvorledes Konstantin-figuren konsekvent er modeleret over Moses-skikkelsen, og det i en sådan grad, at det nærmest styrer fremstillingen. I den forbindelse argumenteres der også for, at Josefus' *Den Jødiske Historie* II 347–348 har virket ind på beskrivelsen i *Kirkehistorien* IX 9 af Konstantins sejr i slaget ved Den Milviske Bro. Damgaard forsøger derudover at vise, hvordan Eusebs billede af Moses som konge er inspireret af Filons skildring i *Om Moses' Liv*, idet han anskuer Moses, ikke som en jøde, men som en hebræer af hebræere (jf. *Evangelisk Forberedelse* XI 14.10); således synes Filons billede grundlæggende at være influeret på Eusebs skildring af Konstantins dyder. Ved at fremstille Konstantin som en ny Moses, identificerer Euseb også implicit det vidt udbredte kristne fællesskab som det nye Israel. I den forstand er *Konstantins Liv* ikke alene en biografi over den første kristne kejser, men desuden et forsøg på at konstruere en kollektiv erindring og en kollektiv identitet for et kristent samfund i en overgangsperiode.

Det 7. kapitel, "Remembering Basil" (s. 183–219), gælder den retoriske brug af Moses i de to Gregorers lovtaler over Basilius den Store og i Gregor fra Nazianz' andre taler og selvbiografiske digte. Hvad angår Gregor of Nyssa's lovtale over sin bror, viser Damgaard, hvordan sammenligningen mellem Basilius og Moses er forskellig fra sammenligningerne med andre bibelske skikkelser. Således opfordrer Gregor sine tilhørere til at efterligne Basilius på samme måde, som

denne efterlignede Moses. Der er her en kort digression om Basilius' egne skrifter og hans inddragelse af Moses. Desuden foreslår Damgaard, at ophøjelsen i lovtalen af Basilius som ligemand til profeterne og apostlene var et middel til at fastholde broderens autoritet efter hans død i en situation, hvor hans asketiske idealer blev truet af hans efterfølger som biskop. Gregor ville sørge for, at Basilius kom til at stå centralt i den kollektive erindring hos den gruppe af asketer, som han selv tilhørte. Med hensyn til den anden Gregor peger Damgaard på forskellen i brugen af Moses-skikkelsen. Hos Gregor fra Nazianz bliver Moses ikke et forbillede til almindelig efterfølgelse, men inddrages mere eksklusivt i et forsøg på at konstruere og legitimere egen autoritet og udelukke andres autoritet. Denne "personlige" brug af Moses kan også findes i denne forfatters andre taler og selvbiografiske digte. Gregor af Nazianz genoptager således den strategi, som også Paulus og Josefus anlagde.

Det 8. og sidste kapitel (s. 221–227) er en opsummering af, hvorledes Moses-figuren grundlæggende bruges på to måder i de gamle biografiske fortællinger, nemlig enten til at konstruere eller legitimere forfatterens eller talerens eller en andens karakter, eller som et forbillede til efterligning og udtryk for, hvad fællesskabet var i fortiden og gerne skulle blive i fremtiden. I et kristent imperium erstattede bibelske fortællinger lidt efter lidt de hedenske myter og romersk historie som de vigtigste erindringsfortællinger. I denne proces tjente Moses som et fremragende eksempel for kejseren og hans udøvelse af politisk magt, idet Filons og Josefus' anvendelse således blev genoplivet. Disse jødiske, ikke-bibelske eksempler på en tolkende brug af Moses-figuren skal derfor også medregnes til de intertekster, der må tages med i betragtning, når det gælder forståelsen af fremkomsten af og udviklingen i den tidligere kristendoms biografier og hagiografier.

Bogen afrundes med et 4-siders Summary (kap. 9), en bibliografi (kap. 10; s. 233–262) og et appendiks med en liste over afhandlinger om Moses i de forskellige nytestamentlige skrifter (kap. 11; s. 263–264). Der er ingen registre.

Finn Damgaards Recasting Moses er et vigtigt bidrag til forståelsen af genren eller fortolkningsstrategien "rewritten Bible", der spiller en stor rolle i den aktuelle bibelforskning. Denne leverer på sin side til gengæld en frugtbar synsvinkel til at forstå, hvad der er på færde i receptionen af i dette tilfælde Moses-skikkelsen i den tidlige jødedom

og ældste kristendom. Forfatteren har et godt overblik over den hidtidige forskning – og dens mangler, som han altså søger at råde bod på. Mere vil jo have mere, og det er nemt at pege på tekster og perspektiver, som også kunne have været inddraget. Men det, der foreligger, er en veldisponeret og videreførende undersøgelse, og der er derfor al god grund til at ønske såvel forfatter som læser tillykke med denne udgivelse.

Mogens Müller
Köpenhamn

Dorotheos av Gaza, *Undervisande tal och brev i urval*. Översättning Per Rönnegård, Skellefteå: Artos 2012. ISBN: 978-91-7580-621-1.

Om du är sysselsatt med något, vad som helst, också om det är mycket brådskande och viktigt, vill jag att du aldrig utför det med spänning eller oro, men med full övertygelse om att allt arbete du gör, vare sig det är stort eller litet, bara är en åttondel av det vi söker. Att bevara det egna sinnelaget är sju åttondelar, även om det skulle innebära att vi misslyckas med vår tjänst. Du ser hur stor skillnaden är!

Räkneexemplet är hämtat från den nya översättningen av Dorotheos av Gazas undervisning, och vittnar om både författarens välformulerade råd och översättarens fina sätt att fånga det på svenska. Dorotheos levde någon gång under 500-talet, och var under lång tid munk strax utanför Gaza, där han möjligen hade studerat dessförinnan. Han blev skrivare åt en viss Johannes, som tillsammans med sin vän, klosterledaren Barsanufios, gjorde sig känd som självårdare i trakten, och vars skrifter också finns bevarade. I denna tradition nedtecknas även Dorotheos tal antingen av honom själv eller av en lärjunge, och dessa kom sedan att läsas av andliga vägledare ända in i nutiden.

Urvalet bygger huvudsakligen på en fransk antologi som Lucien Regnault ställde samman några år efter att han och Jacques de Préville gav ut hela Dorotheos text i *Sources Chrétiennes*. Som ett tecken på den svenske översättarens kännedom om denna typ av material har han på vissa punkter valt att lägga till eller dra ifrån något, bl.a. för att

inte förlora Dorotheos bildspråk. Förutom ett förord och en inledning innehåller översättningen även en avslutande bibliografi och ett bibel-index.

Andreas Westergren
Lund

Gregorios av Nyssa. *Kateketiska föreläsningar*. Övers. Olof Andrén. Skellefteå: Artos 2012. 93 s. ISBN: 978-91-7580-607-5.

Olof Andrén fortsätter i den här publikationen sin imponerande översättargärning med att framställa Gregorios av Nyssas viktiga kateketiska föreläsningar i svensk språkdräkt. Artos förlag har tidigare gett ut svenska översättningar av två viktiga exempel på patristisk kateketik i Ambrosius av Milanos *Om sakramenten* (1989) och Kyrillos Jerusalems *Katekeser* (1992).

Gregorios text uppvisar dock en hel del särdrag i jämförelse med andra kateketiska texter, vilket väcker viktiga frågor om föreläsningarnas tilltänkta publik och ändamål. Det första intrycket som texten ger är att tyngdpunkten snarare ligger på en sorts apologetik snarare än vad vi tänker oss som den klassiska dopförberedande kateketiska undervisningen. Gregorios åhörare/läsare får många gånger höra biskopens svar på de utomståendes potentiella invändningar och kritiker, som ofta signaleras med fraser som "om någon vill angripa vår lära ..." eller "när de hör detta ...". Gregorios publik förutsätts vara aktiv i teologisk dialog och utsatt för kritik på en sofistikerad nivå.

Föreläsningarna följer en traditionell kateketiskt disposition. Först diskuterar Gregorios Guds enhetliga väsen och de tre gudomspersonerna. Sedan följer undervisning om läran om människan, själen, den fria viljan, syndafallet och döden. Efter detta diskuterar Gregorios inkarnationen och Kristi försoning. Boken avslutas med en tolkning av dopet och eukaristin.

Genomgående och utmärkande för Gregorios undervisning är bruket av terapeutiskt och medicinskt språkbruk och metaforer. Trosläran och den andliga vägledningen är en sorts läkekonst, heresierna och lidelserna är sjukdomar (15). Denna fokus på helande och rening ger också form till Gregorios förståelse av alltings åter-

upprättelse och den renande eld som helar syndaren efter döden (80). Även inkarnationen måste enligt Gregorios förstås som Guds svar på och helande av den fallna mänsklighetens kroppsliga lidande och dödlighet: "Vår sjuka natur behövde en läkare" (45). Genom inkarnationen trädde Gud in igenom och förvandlade det mänskliga livets två gränser: människans början i en lidelsefylld konception, och hennes slut i dödens lidande, helas genom jungfrufödelsen och uppståndelsen. I sina föreläsningar försöker Gregorios teckna inkarnationens logik och pedagogik, genom vilken Kristus läkaren upprättar sin skapelse. Denna räddning sker enligt Gregorios inte genom en ren viljeakt utan genom inkarnationens dramatiska skeenden och genom sakramenten för att visa oss att Gud inte bara är mäktig i sin vilja, utan även rättfärdig, god och vis (53; 60).

Vi står alla i skuld till Olof Andrén för hans outtröttliga arbete med att sprida kunskap om och tillgång till fornkylrig teologi. Förhoppningsvis kommer denna bok, som ger läsaren en god introduktion till en av fornkylrkans största tänkare och lärare, att läsas av många.

Benjamin Ekman
Lund

Johannes Chrysostomos, *Den outgrundlige*. Svensk översättning av Olof Andrén. Skellefteå: Artos & Norma 2012. 90 s. ISBN: 978-91-7580-585-6.

I storbyen Antiokia holdt den nyordinerte presten Johannes på slutten av 380-tallet fem prekner. Preknene gikk til frontalangrep på Eunomius og hans arianske tilhengere som anså at Sønnen var ulik (*anhomoi*) Faderen. Den velutdannede og populære predikanten Johannes, som siden skulle få tilnavnet «Gullmunn» (Chrysostomos), fulgte den offisielle kirkelige linjen etter det økumeniske konsilet i Konstantinopel (381). Hans hovedargument mot arianerne i disse homiliene er at Gud er ubegripelig.

Artos utgir nå disse fem homiliene, som er blant Johannes' tidligste verker. Meg vitende er det første gang de kommer ut på et skandinavisk språk. Oversettelsen bygger på utgaven i Sources Chrétienne (nr. 28). Oversetter Olof Andrén bygger også sin intro-

duksjonen på Jean Daniélous introduksjon i nevnte utgave. André er forøvrig én av Sveriges mest markante oversettere av gresk patristisk litteratur og en viktig formidler av fortiden i samtiden.

Thomas Arentzen
Lund

Nils Arne Pedersen et al. (red.), *Kristendommens modstandere: Senantik antikristen polemik*. Copenhagen: Forlaget Anis 2011. 365 p. ISBN: 978-87-7457-497-2.

This collection of essays sets out to discuss pagan anti-Christian polemic from the third to the sixth centuries CE, with its reception included. The main emphasis of the first part is on Platonist philosophers and opposition to Christianity before Constantine. Jakob Engberg opens with a discussion on Celsus and Origen, which is followed by Platonist philosophers' views on orthodox and heretic Christians (Nils Arne Pedersen), Plotinus' concern for harmful religiousness (Jesper Hyldahl), and Porphyry on Christ and the Christians (Christoph Riedweg). In the second part, *Anti-Christian Polemic in the Fourth to the Sixth Centuries*, the focus shifts to the emperor Julian's philosophical argumentation structures in *Against the Galileans* (Christoph Riedweg), statesman and orator Quintus Aurelius Symmachus and the controversy on the Altar of Victory (Gerd V. M. Haverling), and lastly, pagan anti-Christian history writing (Arne Søby Christensen). The third part consist of one article, on the Reception of Late Antique Anti-Christian Polemic (Wolfram Kinzig).

Jakob Engberg analyses Celsus and Origen from the viewpoint of continuity and development in the polemic against Christians from the late second to the mid-third century. Engberg's question is whether it is possible to detect changes and development in the polemic against Christians from Celsus to Origen.

Nils Arne Pedersen considers Platonists' views on Christians: along Celsus, Plotinus and Porphyry, and Alexander of Lycopolis are brought into discussion. Pedersen ties his treatment to the theme of orthodoxy and heresy in the early Church. His point is that there was a majority in the early Church, who particularly in the earlier scholarship are called "Catholic", or "(proto-)Orthodox" Christians,

and then also various “heresies”; in Pedersen’s view it is some of these minority groups that the philosophers encountered and opposed. “Orthodoxy” and “heresy” are loaded terms in scholarship, and Pedersen provides a brief overview to them, noting that orthodoxy and heresy belong together as phenomena of second to third century Christianity (p. 69). He then discusses a selection of Celsus’ fragments in Origen’s *Against Celsus* to show how Celsus saw the plurality and diversity of Christian groups.

Pedersen suggests that within this diversity Celsus also acknowledged that there was a majority, *μεγάλη ἐκκλησία*, and this majority (“the orthodox”) shared with Jews the views of the supreme God as also the creator – which is a view that Gnostic Christians did not share. After Celsus the discussion moves to Porphyry’s *The Life of Plotinus*. *The Life of Plotinus* 16 is an intriguing passage that mentions Plotinus’, Amelius’, and Porphyry’s refutations of works of “Christians and other sectarians” (Γεγόνασι δὲ κατ’ αὐτὸν τῶν Χριστιανῶν πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι, αἰρετικοὶ δὲ ἐκ τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας ἀνηγγμένοι . . .), including the books of *Zostrianos* and *Allogenes*. The Nag Hammadi Library contains treatises under these titles, and it is discussed in the scholarship if they are the same books, edited versions, or different ones, that were known to Plotinus and his circles. But how did Plotinus and Porphyry know of Christians and their books, and why did they need to refute them? Pedersen suggests social success of Gnostic Christians (p. 86); what would have been an interesting and a worthwhile inclusion would have been consideration of Christian teachers and schools, and Christians who saw Christianity as a philosophical way of life and taught Christianity as philosophy. Alexander of Lycopolis’ criticism of Christians moves in the same direction, as he criticised Christians for purporting to be philosophers, but leaving the more difficult questions aside and focusing on ethical instruction.

Jesper Hyldahl continues with Plotinus’ criticism or discussion of Gnostics, in his article on Plotinus’ concern on harmful religiousness. According to Hyldahl (p. 107), Plotinus does not direct his criticism at Christians, but against the type of Gnostic teaching found in the Nag Hammadi writings *Zostrianos* (NHC VIII,2) and *Allogenes* (NHC XI,3). These writings are considered to represent a de-Christianised phase of Sethianism. Hyldahl provides an overview of Sethian Gnosis, but perhaps the complex relationship between “Gnostics”, “Sethians”, and

“Christians” could have been elaborated in both Hyldahl’s and Pedersen’s articles. This complexity is evident if one looks at the tangible context of *Allogenes* and *Zostrianos*. They are preserved to us in codices that contain Christian texts, and were read and circulated by Christians. So even if one were to agree with John D. Turner that *Zostrianos* and *Allogenes* originate in a post-Christian phase of Sethianism, these writings were read by Christians (as Hyldahl agrees, p. 105). If fourth century Christians read the texts, why not third century Christians as well? (Cf. Michael A. Williams, “Sethianism” in *A Companion to Second-Century Christian “Heretics”*, ed. by Antti Marjanen and Petri Luomanen, Leiden: Brill 2005, 54–55.) What makes a writing Christian or non-Christian?

Hyldahl analyses characteristics of Sethian Gnosis and Plotinus’ criticism of Gnostics, which, Hyldahl suggests, focuses on three points: higher natures, or hypostases (for Plotinus these are the One, Mind (νοῦς) and the Soul, the concept is considerably more complex in *Zostrianos* and *Allogenes*), the creation and the role of the Demiurge, and the ascent of the soul. Hyldahl suggests that perhaps Sethians who associated with Plotinus’ school, particularly during persecutions, ended up toning down the Christian aspects of their views and enhanced the Platonic (p. 110), and thus avoided persecution. This suggestion is interesting but it would have benefitted from a more profound analysis of evidence as well as different aspects of martyrdom in early Christianity.

Two writings of Porphyry in which he criticises Christians (*Against the Christians* and *Philosophy from Oracles*) are the topic of Christoph Riedweg’s article, which concludes the first part of the book. *Against the Christians* is preserved in fragments and descriptions, and the Porphyric origin of some of the purported fragments is not certain, so Riedweg starts his article by discussing the time of origin, what evidence is left, and the question of originality of some of the fragments. Unlike *Against the Christians*, *Philosophy from Oracles* was not primarily written to refute Christians (although it contains sharp criticisms of Christians), but to strengthen pagan religious tradition. Some quite positive tones on Christ and his passion can be found in this work, and these can be read in light of Platonic views on the soul. A confusing, but a minor trait in this article is that sometimes the Greek, sometimes the Latin, sometimes the Danish title used of either of the two writings.

Christoph Riedweg continues with criticism of Christians in the second part of the book by analysing the emperor Julian's philosophical argumentation structures in *Against the Galileans*. As Riedweg sees it, through this writing Julian made an attempt at resistance against the Christian monoculture of his era. He traces elements in Julian's argumentation structures that can be seen to derive from works of Plato and Stoics. That the Neoplatonist emperor also accepted Stoic views is understandable, as late antique Platonism was strongly influenced by Stoic thought. Although Celsus, Origen, and Iamblichus are brought into discussion, it could be asked whether more Neoplatonist writers might have been included.

Gerd V.M. Haverling discusses the case of Quintus Aurelius Symmachus and the controversy on the Altar of Victory. The altar was located in the Roman Senate (the Curia) and had been dedicated by Augustus in 29 B.C.E. It held considerable symbolic value, but as Christianity became the dominant religion, it was removed, first by Constantius II in 357, then replaced, and again removed by Gratian in 382. Symmachus, pagan statesman and rhetorician, tried to persuade Gratian's successor Valentinian II to return the altar in his *Relation 3* that is his best-known work, renowned for its style and skill. In *Relation 3* Symmachus also asks for tolerance towards pagans. He did not succeed and his plea had its consequences. The case of Symmachus is not an isolated incident, and Haverling ties it to its religious, cultural, and political context: the Christianisation of the empire and controversies between Christians and pagans in the late fourth century.

What are the characteristics of Christian and pagan history writing, and how do they differ? Arne Soby Christensen introduces pagan, anti-Christian historiography in the third article of the second part of the book. Christian historians may use the Bible, focus on the life of Jesus and the salvation history, or other events important to the history of Christianity, whereas pagan historians have no such message. This made pagan history writing useful for Christian writers. The first three historians from the late fourth century to be discussed are Aurelius Victor (*Liber de caesaribus*, that extends to 360), Eutropius (*Breviarium ab urbe condita*, dedicated to the emperor Valens who reigned from 364 to 378), and Festus (*Breviarium*, written ca. 369). None of them have strong anti-Christian tendencies, but are rather to be seen in continuation of the traditional Roman history writing. Directly anti-

Christian history writing is very rare after Constantine. Yet even after Constantine there were some pagan historians who had anti-Christian traits in their work; Ammianus Marcellinus is one of them. Zosimus at the turn of the fifth and the sixth centuries is also critical of Constantine's conversion and his character, and Zosimus' focus is on Julian. The article is useful in introducing these historians. Some more of scholarly discussion would have strengthened it.

One of the strengths of the book is that particularly the articles in the first part of the book, but also in the second, complement one another well and create a coherent combination. Two things would have improved the contents. First, in several articles the most recent scholarly discussions could have been taken more into account, and I believe that would have strengthened many of the discussions. Second, occasionally one gets the impression that the book could have been edited more thoroughly. Despite these critical points, there are several reasons that make this book a useful addition to the scholarly discussion of polemic between pagans and Christians. The selection of pagan authors and views is not too narrow, and viewpoints include philosophy, religion, history writing and rhetoric. Also, it is a merit to the book to have included discussion of minority Christian views and a few of the Nag Hammadi writings.

Ulla Tervahauta
Helsingfors

Einar Thomassen (red.), *Canon and Canonicity: The Formation and Use of Scripture*. Köpenhamn: Museum Tusulanum, 2010. 232 s. ISBN: 978-87-6353-027-9.

I ett kort förord presenterar redaktören E. Thomassen den här volymen som en av frukterna av ett tvärvetenskapligt samarbete kallat "Highways and Byways", som ägt rum mellan tre institutioner vid universitet i Bergen. Det är den klassiska, den ryska och den religionsvetenskapliga institutionen som kommit samman för att studera olika aspekter av den kristna idén om "ortodoxi", och nu har alltså turen kommit till den bibliska kanon (övriga aspekter som nämns är episkopatet och bekännelserna). Till sin hjälp har

Bergenforskarna tre internationella professorer och två forskare från Oslos universitet, och tillsammans presenterar man här elva artiklar skrivna på engelska. Det som håller samman volymen är att alla artiklar på något sätt berör idén om kanon och kanonicitet, dock rör det sig inte nödvändigtvis direkt om den kristna kanon och man arbetar inte heller med ett gemensamt kanonbegrepp.

Den första artikeln, som väl också får fungera som en introduktion till ämnet, står redaktören för och har titeln "Some Notes on the Development of Christian Ideas about a Canon". Thomassen inleder med en diskussion om kanonicitet i antiken och slår fast att litterära kanon är "a universal feature of literate societies" (s 10). En av de viktigaste poängerna Thomassen gör i den här delen är att upprätta en distinktion mellan gudomlig uppenbarelse och kanonicitet. Något kan tillhöra en religiös kanon utan att betraktas som direkt uppenbarelse, och något kan betraktas som gudomlig uppenbarelse utan att automatiskt infogas i den religiösa kanon. Han skisserar sedan den skriftmässiga utvecklingen i den tidiga kristendomen, från insamlandet av Jesusord till kanoniseringsfasen med uppkomsten av idén om "apostolicitet" och en kristen kanon.

Nästa artikel, skriven av D. J. Kyrtatas, ligger nära den första artikeln ämnesmässigt, och heter "Historical Aspects of the Formation of the New Testament Canon". Här vänder sig författaren emot tanken på kanoniseringen som blott en bekräftelse på det som redan var ett faktum (att skrifter som redan var auktoritativa auktoriserades), och menar i stället att den var ett sätt att skänka auktoritet till vissa skrifter. Vidare argumenterar Kyrtatas att den kristna kanoniseringens främsta syfte inte var att exkludera utan att inkludera skrifter. Där bara ett evangelium sågs som auktoritativt skulle även de andra tre accepteras. På så vis skapades ett brett "ortodoxt" samfund med tydliga gränser gentemot det "kätterska".

G. Aicheles artikel "Canon, Ideology, and the Emergence of an Imperial Church" rör sig fortfarande på kristen mark och behandlar kanon ifrån ett maktperspektiv. Här finns mycket historisk argumentation, inte minst rörande de teknologiska förutsättningarna för den bibliska kanoniseringen, men ansatsen som helhet får betraktas som postkritisk. Den bibliska kanon var de romerska kejsarnas maktmedel, och biskoparna deras lakejer. I vår egen tid har inte längre Bibeln en kanons tvingande grepp om någon människa, utan dess status har reducerats till den hos en "klassiker".

Något som alla föregående artiklar har berört är hur kanon påverkar tolkningen och betydelsen hos de enskilda skrifter som ingår i den. Detta förhållande granskas närmare i H. Lundhaugs kapitel, "Canon and Interpretation: A Cognitive Perspective". Med hjälp av "the theory of Conceptual Blending" försöker Lundhaug illustrera hur det går till när man läser, i hans eget exempel evangeliernas födelseberättelser, på kanoniskt vis. Luckor i en eller flera av redogörelserna fylls igen med annat kanoniskt material tills man nått fram till en slutberättelse som i många avseenden skiljer sig från någon av de primära originalkällorna.

En av volymens höjdpunkter står I. Sælid Gilhus för med sin artikel "Contextualizing the Present, Manipulating the Past: Codex II from Nag Hammadi and the Challenge of Circumventing Canonicity". Hon tar sin utgångspunkt i tanken på kanon som något som ständigt kommenteras. Det är genom kommentaren som gapet mellan nutid och kanons texter överbryggas. Hon är dock generös i sin definition av vad som utgör "kommentar" eftersom hon menar att "[v]irtually all Christian literature can be conceived of as commentaries on Scripture" (93). Utifrån detta perspektiv diskuterar hon "codex II" från Nag Hammadi och huruvida det i förhållande till Nya testamentet ska förstås som en "mot-kanon" eller som en "kommentar".

Med T. Hæggs bidrag, "Canon Formation in Greek Literary Culture", rör sig volymen från kristet till klassiskt territorium. Här diskuteras "kanoniseringen" av Homeros, författarna av grekisk tragedi och de stora oratorerna. Den agonistiska andan – benägenheten att göra allting till en tävling – och en förkärlek för att upprätta listor av olika slag, ses vid sidan av textkopiering för de stora biblioteken som den kulturella bakgrunden för grekiska kanonbildningar. Kanonbegreppet i den här artikeln tycks dock väsentligt skilja sig från det som använts i artiklarna ovan, vilket gör att man önskar att kapitlet tydligare knutit an till bokens huvudtema om den kristna kanon och dess förhållande till "ortodoxi".

Tillbaka i en teologisk kontext, om än utomkristen, behandlar nästa artikel, "Canonizing Platonism: The Fetters of Iamblichus", nyplatonismen hos Iamblichos från Chalkis (245–325). Författaren, P. Athanassiadi, visar hur Iamblichos utvalde och ordnade platonska dialoger för att i dennes undervisning tjäna som en förberedelse för det högsta studiet, det av de gudomliga uppenbarelserna i de kaldéiska oraklen. Även här skiljer sig kanonbegreppet mycket från de kristna.

Från senantikens Syrien kastas läsaren till renässansens Europa i "The Biblical Canon of the Lutheran Reformation" av T. Rasmussen. Här återges en ganska traditionell bild av kanons och bibeltolkningens roll i Luthers strid mot samtidens katolska teologer. Upproret mot katolska kyrkans "tradition" som styrande vid bibeltolkningen och tanken om "sola scriptura" ersattes i praktiken snart hos Luther av hans egna postillor. Under nästa sekel växte den lutherska ortodoxin fram och utförliga bekännelseskrifter visade hur Skriften skulle tolkas.

En annorlunda ingång till studiet av kanon och kanonicitet erbjuds av L. Mikaelsson, som i "Verification of the Word of God in Missionary Autobiography" har tittat på Bibelns funktion i norska utlandsmissionärers självbiografier. Föga förvånande har Skriftens ord och berättelser färgat missionärernas uppfattningar av och redogörelser för olika händelser på missionsfältet. Mikaelsson talar vidare om en "implicit hermeneutic circularity" i det att även bibeltolkningen färgas av självupplevda erfarenheter. Exempelen som tas upp i artikeln är dock för allmängiltiga för att något riktigt intressant ska kunna utläsas ur dem.

En annan höjdpunkt nås emellertid i K. Hoplands "'Word of God' as World Construction: The Religious and Philosophical Fundamentalism of Ole Hallesby, Norway 1910–1950" som trots att den rör sig inom en särskild norsk kontext tycks ha mycket att säga allmänt om första delen av 1900-talets teologi och idéhistoria. Artikeln vill visa hur man från såväl "liberalteologiskt" som "fundamentalistiskt" håll försökte dra nytta av och använde filosofin i Kants kölvatten för att framställa kristendomen som ett trovärdigt intellektuellt alternativ.

Bokens sista kapitel är skrivet av J. Børtnes och har titeln "Canon Formation and Canon Interpretation" och består av två tydliga delar, där den första diskuterar kanonbildning på ett sätt som läsaren vid det här laget känner igen från tidigare artiklar, och den andra delen är en receptionshistorisk genomgång av vad det innebär enligt Genesis att människan är "Guds avbild". Här finns en feministteologisk udd riktad framför allt mot katolska kyrkans ämbetslära och det är tydligt vad Børtnes vill åstadkomma med artikeln. Vad som är mindre tydligt är varför denna genomgång får avsluta en volym om kanon och kanonicitet, då han inte direkt tydliggör kopplingen till detta.

Den här boken förlorar på att den inte har en tydlig röd tråd och skulle ha vunnit på att innehålla en sammanfattande essä som diskuterade relevansen och förtjänsten för helheten hos de olika

bidragen. I föreliggande form utgör den en löst ihopsatt samling artiklar av varierande kvalitet, där potential finns att bygga vidare och komma längre med materialet än vad man här har lyckats med. Det är säkert många som kommer att ha nytta av någon eller några av artiklarna i volymen, men få kommer att vilja läsa boken i sin helhet.

Martin Wessbrandt
Lund

Torstein Theodor Tollefsen. *Activity and Participation in Late Antique and Early Christian Thought*. Oxford Early Christian Studies. Oxford: Oxford University Press 2012. ix+229 s. ISBN: 978-0-19-960596-5.

Temat för *Activity and Participation* av Torstein Tollefsen, professor i filosofi vid Universitetet i Oslo, är mycket välvalt. Det är ett tema som inte bara berör en brännpunkt i modern västlig och östlig teologi, framförallt i synen på den bysantinske teologen Gregorios Palamas (d. 1359), utan även den innersta kärnan i tidigkristen förståelse av Guds relation till världen och hur människan kan ta del av Gud eller det gudomliga. I centrum står två teologiska begrepp med rötter i antik filosofi: 'aktivitet' (*enérgeia*) och 'delaktighet'. Tollefsen undviker att tala om *enérgeia* i termer av 'energi', som förekommer ganska ofta i litteraturen. 'Energi' leder lätt tanken fel, menar Tollefsen, till något mer eller mindre materiellt vilket det inte är fråga om.

De båda begreppen handlar alltså om hur Gud, som ytterst bortom allt skapat, kan göra sig delaktig med det skapade, och hur människan som skapad varelse kan bli delaktig i Gud eller det gudomliga livet. Det Tollefsen primärt vill undersöka i boken är hur dessa båda begrepp, 'aktivitet' och 'delaktighet', förstås och relateras till varann i tidigkristet tänkande, filosofiskt och teologiskt; en studie som länge saknats (närmast tidigare kommer David Bradshaw, *Aristotle East and West*, 2004). I underordnad mening vill boken även belysa i vilken mån de båda begreppen griper tillbaka på tidigare pagan filosofi, liksom i vilken utsträckning Gregorios Palamas senare teologi avviker från eller är i linje med den tidigkristna traditionen.

Boken består av sju kapitel och en avslutande diskussion. I det första diskuterar Tollefsen till viss mån Platon (d. 347 f.Kr.), men framför allt Aristoteles (d. 322 f.Kr.) och Plotinos (d. 270 e.Kr.) i

relation till de båda huvudbegreppen. Inte minst Plotinos tanke om en 'dubbel aktivitet' är betydelsefull för den följande diskussionen. Plotinos gör en distinktion mellan väsen eller essens (*ousía*) och aktivitet, och menar att allt som existerar har en aktivitet som hör till dess essens (intern aktivitet) och en aktivitet som går ut från essensen (extern aktivitet). Den externa aktiviteten är en effekt av den interna. Denna dubbla aktivitet gäller även Gud, eller det Ena som Plotinos talar om.

Som Tollefsen visar i de följande kapitlen är det i mycket en liknande terminologi och till viss del liknande idéer, som hos framförallt Plotinos, som återkommer i den tidigkristna teologin. Det finns dock även tydliga skillnaderna som lyfts fram vid ett flertal tillfällen. Mellan personerna (de tidigkristna författarna använder här det grekiska begreppet *hypóstasis*) i Treenigheten finns inte den underordning som man finner hos Plotinos mellan Det Ena och de hypostasier som utgår från Det Ena. Den externa aktiviteten hos Gud, det vill säga skapelsen och inkarnationen, är inte heller för de tidigkristna författarna, något som följer med nödvändighet av den interna aktiviteten, som den gör hos Plotinos. För de tidigkristna författarna (med undantag för Pseudo-Dionysios som till viss del verkar vara mer i linje med Plotinos) är den externa aktiviteten beroende av Guds vilja. För det tredje är de tre hypostasier Plotinos talar om, Det Ena, Intellectet (*Noús*), och Själen (*Psyché*), i någon mån opersonliga entiteter på ett sätt som de tre personerna i Treenigheten inte är.

I det andra kapitlet diskuteras Basileios av Caesarea (d. 379) och *anhomoianer*. De senare var motståndarna till den teologi som segrade i kyrkomötet i Nicaea 325. Till skillnad från Basileios och den nicenska sidan som menade att Sonen var av samma väsen (*homooúsios*) som Fadern, menade *anhomoianerna* att Sonen var olik (*anhómoios*) Fadern till sitt väsen. Tollefsen vill i kapitlet främst ge kontexten för Gregorios av Nyssas teologi kring Guds essens och Guds aktivitet i det kommande kapitlet.

De följande kapitlen är i hög grad strukturerade utifrån den plotinska distinktionen mellan intern och extern aktivitet i relation till Gud eller Det Ena. I det tredje kapitlet diskuteras den interna aktiviteten i gudomen, i de tre följande den externa, det vill säga skapelse, inkarnation och gudomliggörelse. Det sista kapitlet ägnas åt Gregorios Palamas teologi i relation till bokens tema.

I det tredje och i de följande kapitlen (utom det sista) centreras undersökningen kring tre tidigkristna teologer Gregorios av Nyssa (d. 394), Pseudo-Dionysios (ca. 500) och Maximos Bekännaren (d. 662). I det tredje kapitlet diskuteras hur Gregorios av Nyssa och de andra två författarna förstår de inre relationerna mellan de tre personerna (*hypóstasis*) i gudomen, men också skillnader i förståelse i relation till Plotinos vad gäller inre aktivitet. För Pseudo-Dionysios och Maximos ägnas även utrymme åt bruket av de nyplatonska begreppen förblivande, emanation och återvändande i relation till Treenigheten.

I det fjärde kapitlet går Tollefsen över till att diskutera den externa gudomliga aktiviteten, det vill säga hur Gud relaterar sig till världen. Först behandlas skapelsen. Tollefsen diskuterar inledningsvis relationen mellan Guds väsen och Guds aktivitet, i sig, hos Gregorios av Nyssa, och är här kritisk mot tidigare forskare, som David L. Balás, som velat se en helt annan typ av distinktion hos Gregorios av Nyssa än hos den senare Gregorios Palamas. Kapitlet koncentreras i övrigt till frågan om hur Gud är relaterad till skapelsen, eller hur och i vilken mån det skapade är delaktigt i Gud.

I det femte kapitlet diskuteras inkarnationen. Här är fokus på hur det mänskliga förhåller sig till det gudomliga i Sonen, och hur det mänskliga tar del av det gudomliga, men även i vilken mån det gudomliga 'förmänskligas' i inkarnationen ('humanization', s. 141, 157–8).

Det sjätte kapitlet handlar om frälsning eller mer exakt om gudomliggörelse (*théosis*) hos Gregorios av Nyssa och Maximos, men även om om dygder och gudslighet som en form av delaktighet i Gud.

I det sjunde kapitlet tar så Tollefsen upp Gregorios Palamas, som ofta förknippas med just distinktionen mellan Guds väsen (*ousía*) och Guds aktivitet (*enérgeia*). Tollefsen skärskådar Palamas resonemang och drar slutsatsen att Palamas inte avviker i någon nämnvärd grad från de tidigare författarna. Det finns ingen "klar avvikelse" emellan dem (s. 197).

I den sammanfattande diskussionen berörs även kort frågan om skillnader i förståelse mellan östlig och västlig teologi när det gäller det aktuella temat.

Tollefsens presentation är genomgående skarp och klarsynt. Diskussion är lätt att följa trots ämnets abstraktion. Ofta angriper Tollefsen ett ämne genom att ställa frågor, för att sedan undersöka och ytterligare försöka förklara vad som avses. Detta gör att läsaren lätt kan följa diskussionen. Skulle man önska något i boken, skulle det vara

att Tollefsen hade presenterat den grekiska terminologin lite mer genomgående i inledningen. Man undrar lätt, när huvudtemat presenteras, vilken terminologi som döljer sig bakom huvudbegreppen. *Enérgeia* introduceras i relation till 'aktivitet', men egentligen ingen terminologi när det gäller 'delaktighet'.

Kanske hade det också varit intressant om undersökningens huvudbegrepp även diskuterats hos några fler senantika filosofer vid sidan av Plotinos, till exempel några medelplatoniker. Man undrar i vilken mån Plotinos tankar förekommer även hos andra i samtiden, eller hur utbredd diskussionen kring de aktuella begreppen var då den tidigkristna teologin tog form.

Tollefsen återkommer många gånger i boken till hur de tidigkristna författarna skiljer sig framförallt från Plotinos, men lyfter även fram likheter. Tollefsen vill dock uttryckligen undvika att tala om "inflytande" och "beroende" (s. 212) (även om han kan tala om en viss kontinuitet; "a certain terminological and partly conceptual continuity", s. 13). Tollefsen föredrar hellre att tala om att kristna och nyplatoniker brottas med liknande problem. Här ställer man sig lite frågande inför försiktigheten. Är det begreppen "beroende" eller "inflytande" som är problematiska? Här hade det varit intressant om resonemanget utvecklats.

Inget av det ovan nämnda stör dock det generella gedigna intrycket av boken. För den som intresserar sig för tidigkristen teologi, och då särskilt själva förståelsen i sig, hos de tidigkristna författarna är Tollefsens bok verkligen att rekommendera. Det är en mycket innehållsrik bok, som går på djupet. Den kräver en del av sin läsare, men det är värt att följa med i författarens diskussion. Boken berör på flera sätt det mest centrala i tidigkristen teologi. För ett väl sorterat teologiskt bibliotek är den otvetydigt ett måste.

Henrik Rydell Johnsén
Lund